

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ההשכלה העברית בגרמניה: תנועה ספרותית שיצרה ספרות חדשה חידוש השפה בזיקתו לחידוש הספרות העברית

"דע [...] כי לא מאיש אחד ולא משנים יצאו הדברים האלה,
כי אם מאהות מרעים משכילים"
(נחל הבשור, עמ' ג)

בעיון מחודש בראשיתה של ספרות ההשכלה העברית בגרמניה בשלהי המאה
הי"ח ניסיתי לאתר ולהגדיר את ביטוייה הראשונים, הגלויים והכסויים, של
השאפה לחידוש הספרות העברית. בתוך קורפוס נרחב של כתבי סופרים עבריים
ואף של כתבי רבנים עוד מן התקופה שלפני היווצרותה של ספרות ההשכלה
מצאתי היגדים חוזרים ונשנים המתריעים על מעמדה הנחות של השפה העברית,
מוחים על הזלזול בה ומביעים רצון להרים את קרנה,¹ אך אינם מבטאים כל
התייחסות לחידוש השפה או לכתיבה יוצרת בעברית. לדוגמה, שלמה הנאו
בספרו "ספר יסוד הניקוד" (1730) הדגיש את חשיבות הלשון להבנת הטקסט
המקראי, ר' יעקב עמדין בסידורו (תק"ה-תק"ז) עמד על ההיגוי הראוי לשליח
הציבור בתפילה ור' יהונתן אייבשיץ ב"יערות דבש" (תקל"ט-תקמ"ב) ביקש
למנוע פגמים בתפילה ובקריאת שמע.

לעומת זאת, מטקסטים של משכילים עבריים מוקדמים עולה כי לידם חידוש
השפה העברית קשור לבלי הפרד לחידוש הספרות העברית. הביטויים הנוגעים
לחידוש השפה נתפסים אצלם כמילות מפתח, כסימנים מוסכמים ומעין קודים
לשאיפתם לחדש את הספרות העברית. ביטויים כאלה נמצאים בכתביהם
המוקדמים של סופרים שלאחר זמן היו קרובים למפעל ההשכלה, כגון משה
מנדלסון ("בהלת מוסר" מ-1750), שלמה דובנא (בהערה בכתב ידו על גיליון

1. ר' את הפרקים על השפה העברית בתקופת ההשכלה בספריי: דור המאספים בשחר
ההשכלה, הקיבוץ המאוחד, תשס"א, עמ' 177-195; *The Age of Haskalah*,
Lanham 2006, pp. 73-90. ר' גם את מאמרי "תחיית הלשון החלה בהשכלה: 'המאסף',
כתב העת העברי הראשון, כמכשיר לחידוש השפה", לשוננו לעם נ (תשנ"ט),
עמ' 59-79. כמו כן כתבתי על תפיסת השפה והספרות בתקופה שלפני ההשכלה
ובראשית תקופת ההשכלה במאמר שיראה אור בספר לכבוד פרופ' משה בר-אשר.

"קהלת מוסר"; התאריך לא ידוע²) ומרדכי לוויזון-שנאבר (בספרו "מאמר התורה והחכמה", לונדון 1771, עמ' ה: "האומות אשר סביבותינו הקרובים והרחוקים, לא ינחו ולא ישקטו מעשות ספרים אין קץ", והן גם מרחיבות את לשון: "איש ואיש מדבר וחובר חבר בלשון עמו למען הרחיבו"). אך היגדים אלה היו מועטים ומפוזרים ורק כעבור זמן ניכרה מגמת השינוי.

ההיגדים הללו אינם מבטאים כמיהה ערטילאית גרידא, והם אינם היגדים סתמיים, בלתי מחייבים, הנאמרים כשגרת לשון. הרי כמה מן הסופרים שהביעו אותם ניסו ליצור יצירות עבריות בסגנון הספרות האירופית בת זמנם, כלומר הם אכן באו לחדש. אחרים שכרכו את חידוש הלשון בכתיבה יוצרת, במעשה ספרותי – כגון דוד פרנקו מנדס, מסופרי ההשכלה המוקדמים באמסטרדם – פעלו ויצרו ביחידות ובאופן עצמאי, ולא ניכר בבירור מדבריהם על השפה העברית כי הם חשו כמחוללי מהפך ספרותי או כיוצרי ספרות חדשה (לעומתם מחברים כדובנא וויזל השתתפו במפעל ה"ביאור" של מנדלסון, משמע פעלו במסגרת קבוצה של משכילים). נראה אפוא כי הסופר העברי היחיד – ואולי הבודד – לא ראה את עצמו כיוצר ספרות, אלא כיוצר יצירה. וגם בהגישו את היצירה לפני הקורא עשה זאת בענוותנות, כמצטדק בפני מבקרים אפשריים, ולא דווקא כמי שבא לחדש את הספרות העברית.³

קבוצת הסופרים שיצרה תנועה ספרותית

המפנה חל עם התגבשותה של קבוצת הסופרים העבריים הידועה בכינויה "המאספים" – הכותבים והעורכים של כתב העת "המאסף". הקבוצה התגבשה בפרוסיה בשנת תקמ"ג (1783), אך היא כללה גם סופרים ומשוררים מארצות אחרות. בכתיבה של "המאספים" הם הצהירו במפורש על כוונתם ליצור יחד משהו חדש, לחולל תנועה ספרותית בעלת מצע ספרותי, תרבותי וחברתי.

2. כתב היד נמצא בספרייה הבריטית (מס' b. 23, 1940).

3. הנה למשל הסברו של שלמה פפנהיים לסיבת כתיבת ספרו: "המאמר הזה! יסדתיהו לתנחומת עצמי, אחרי אשר מתו עלי שלשה ילדים זכרים, ואחר, מתה עלי אשתי אהובתי בלדתה [...] וכאשר ראיתי שהועילו לי לדברי אלה להחזיק אותי במעוזי, הודות והלל לה', אמרתי לחלקם גם כן לזולתי להשיב נפש איש אשר ידע נגע לבבו" (אגדת ארבע כוסות, ברלין תק"ן, עמ' 5 לפי מספורי). ור' עוד: "טרם הבאתי המכתב הקטון הזה אל הדפוס, כי יראתי חרפת המלעיגים", אך "התחזקתי והייתי לאיש לדבר בלב חזק [...] באמרי אולי ימצאו אנשי מספר, אשר יהי[ה] להם המכתב הזה למורה דרך" (מנדל ברעזע [ברסלון], "הקדמה", מאמר צדק ועוני או עוז הצדק, ברסלוי תקס"ט, דף ז ע"א).

מטרתם הייתה להביא לתחייה כפולה – תחיית התרבות העברית ותחיית העם היהודי.⁴

פעילותה של תנועת ההשכלה העברית בגרמניה הייתה הפעילות המרוכזת הראשונה של קבוצת סופרים בעידן החדש שהודיעו בפומבי כי הם עושים מעשה יצירתי משותף בתחום הספרות היפה והתרבות היהודית. קודם לכן הייתה קבוצת סופרים באמסטרדם בשם "חברת מקרא קדש" (אחד מחבריה היה דוד פרנקו מנדס), אך פעילותה הייתה אקראית ומקומית ונועדה לצורכי הקבוצה עצמה, ליתר דיוק החוג שהיה קשור בבית הכנסת. קרוב לוודאי שלא הייתה חברה ספרותית כלל, אלא חברה ללימוד תורה.⁵ גם חברת "תועלת", שהוקמה באמסטרדם מאוחר יותר – ב-1815 – עסקה בין השאר בספרות,⁶ אך פעילותה באה בעקבות "המאסף" ובהשפעתו וגם היא הייתה מקומית בדרך כלל ושירתה את צורכי המקום בלי כל יומרה להשפיע על הספרות העברית בכללותה.

לעומת זאת הסופרים העבריים בגרמניה הקימו בתמיכת יזמים ומנהיגים יהודיים מרכז של ממש לספרות עברית. במוקדו היה הירחון "המאסף", כתב העת העברי הראשון, ולקראת הופעתו הראשונה פרסמה המערכת את המנשר "נחל הבשור".⁷ מנשר זה הוא מסמך ספרותי-עיתונאי המבטא את המגמות החדשות שייצעו המקימים למפעלם התרבותי-ספרותי.

תחילתו של המפעל הספרותי כרוכה בהקמת חברה לתרבות עברית בשם "חברת דורשי לשון עבר". הן החברה והן כתב העת הוקמו מתוך לחץ חברתי ודרישה לשינוי ולחידוש שיצאה מחוגי האינטלקטואלים, היזמים והמנהיגים היהודיים. במידה מסוימת ניתן לומר אפוא כי ההשכלה העברית בגרמניה, שפתחה את התקופה החדשה בספרות העברית, נוצרה בלחץ המנהיגות היהודית

4. מובן מאליו כי ביקורת הספרות וההיסטוריה יכולה לסמן סופר גדול אחד שכתבתו החדשנית פרצה דרך חדשה בספרות כפותחה של תקופה חדשה. מאידך גיסא, יכולה להיות קבוצה של סופרים שפעלה בצוותא אך לא פתחה בהכרח תקופה חדשה בספרות.

5. ר' J. Melkman, *David Franco Mendes: A Hebrew Poet*, Jerusalem 1951, pp. 10–12. חברת "חנוך לנער" נוסדה בשנת 1808, אך היא עסקה בתיקון החינוך; ר' יוסף מכמך, "בכורי חנוך", מכמני יוסף: עיונים בתולדות יהודי הולנד וספרותם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 215–228 (נדפס תחילה בלשונו לעם יז [תשכ"ו], עמ' 76–90; יח [תשכ"ז], עמ' 120–135).

6. ר' את המבוא לבכורי תועלת, בעריכת שמואל מולדר, משה לאהנשטיין ואלכסנדר טל, אמסטרדם תק"ף; קצור רשומי האסיפות לחברת תועלת, בעריכת שמואל מולדר, אמסטרדם תקע"ז. על "בכורי תועלת" ר' פאולה טויהארט-קינינג, "כתבי החברה האמסטרדמית 'תועלת' וההשכלה בגרמניה", מחקרים על תולדות יהודי הולנד ה (תשמ"ח), עמ' 226, 231–271.

7. נחל הבשור, כרוך עם המאסף א (תקמ"ד).

החדשה ובמאמץ משותף של סופרים עבריים מרכזיים ותאורטיקנים של הספרות.⁸ המייסדים ניסחו את שאיפתם ב"נחל הבשור": "להרחיב דעת לשוננו הקדושה תוך עם ה'" ו"להורות את יפיה לכל העמים" (עמ' ה). ביטוי זה, שהוא פרפרזה לביטוי המקראי "להראות העמים והשרים את יפיה" (אסתר א, יא), הפך לסממנם של המשכילים, ושנה לאחר מכן אנו מוצאים אותו בשימושם של סופרים כשלמה פפנהיים ואחרים.⁹

אנשי קבוצת "המאסף" הכירו היטב את הפעילות הספרותית שרחשה בסביבתם התרבותית הכללית ואת הזרמים החדשים שהתהוו בה, ובעיקר את ספרות הנאורות הגרמנית (*Aufklärung*). היכרותם עם המגמות הללו עוררה אותם לחידוש וליצירה בתרבותם שלהם.¹⁰ אחד הצעדים הראשונים שנקטו היה לפרש מחדש את היצירה הקלסית של היהדות – התנ"ך – שהוא טקסט מכונן גם בתרבות האירופית. כך הציגו לעין כול את ערכה הסגולי של הקלסיקה היהודית ואת יופייה של השפה שבה נכתבה ברוח שהתקבלה על ידי הנאורות הגרמנית.

תחושת הקבוצתיות, האחווה והמטרה המשותפת שבה ועולה מדבריהם של המשכילים. במנשר "נחל הבשור" הם הציגו את עצמם בתור קבוצה הומוגנית של שוחרי ההשכלה, "אחוזת מרעים משכילים" בלשונם, שקיבלו עליהם לפרסם ביטאון ספרותי בעברית שבו יוציאו לאור "שירים ומכתבים אשר בבית גזום" (עמ' ד). כדי להרחיב את חוג הכותבים הם הזמינו את ציבור הקוראים לשלוח "אגרות צחות ושירים נעימים" לפרסום בכתב העת (עמ' יא). אלה התפרסמו במדור השירה ("שירי לה"ק"), ומדור זה הוא שהיה למעשה מדור הספרות החדשה. אין ספק שבתודעתם העצמית היו המשכילים יוצרים של ספרות חדשה בשפה מתחדשת. במפעלם הספרותי והלשוני הם אימצו לעצמם מגמות שהתפתחו בספרות הגרמנית בעידן הנאורות, כגון הפריודיקה הספרותית, וכן תופעות תרבות חדשות, כגון ריבוי חברות הקריאה וחוגי הקריאה בקרב האינטלקטואלים.¹¹

8. אישטוון שוטיר בספרו על מדע הספרות כותב על ספרות המאה הי"ז והי"ח ודן בהקשר זה בתנועות ספרותיות שקמו בלחץ חברתי ותרבותי. ר' István Süttér, *The Dilemma of Literary Science*, Budapest 1973, p. 105.

9. ר' שלמה פפנהיים, "הקדמה", ספר יריעת שלמה, א, דיהרנפורט 1784, דף ד ע"א; יצחק סאטאנוב, "הקדמה" (הסכמה שנכתבה כנראה בידי המחבר עצמו), משלי אסף, א, ברלין 1789, עמ' 4 (למספורי): "למען הראות העמים והשרים חין ערך ודבר גבורת לשוננו הקודש"; הני"ל, "הקדמה", ספר החזיון, ברלין [תקל"ה], דף א ע"ב: "בהראותי לעיני העמי" [ם] והשרים את יקר תפארת לשון העברית".

10. ר' בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה (לעיל, הערה 1), עמ' 184–185.

11. ר' במבוא לספרי שער להשכלה: מפתח מועד להמאסף, כתב־העת העברי הראשון, ירושלים תשי"ס, עמ' 22–23, ומראי מקומות המובאים שם; וכן דור המאספים בשחר ההשכלה (לעיל, הערה 1), עמ' 185 הערה 23.

וכפי שהראיתי במקום אחר, גם אימוצה של לשון לאומית – העברית – הושפע במידה רבה מן המגמות הלשוניות בנאורות הגרמנית ומתהליך החייתתה של השפה הגרמנית.¹²

נפתלי הירץ ויזל כדמות מופת לספרות החדשה

יוזמי המרכז החדש לספרות עברית, שהיו ברובם כותבים צעירים בתחילת דרכם, נזקקו לדמות מופת – סופר עברי בכיר, אישיות לא רבנית, מחוגי המשכילים בכוח – דמות שיוכלו להזהות עמה ולזהות אותה עם מפעלם. מנדלסון היה מהאישים הבולטים של ההשכלה היהודית והעברית והנאורות הגרמנית, אך מסיבות שונות הם לא פנו אליו אלא ביקשו את תמיכתו ואת עצותיו של נפתלי הירץ ויזל, הלוחם למען ההשכלה ולמען תיקונים בחינוך היהודי (בחיבורו "דברי שלום ואמת"), שנחשב בעיניהם לסופר עברי מובהק.¹³ פנייה זו, שנדפסה ב"נחל הבשור" (עמ' ד-ה), העידה על מגמותיה הספרותיות והתרבותיות של הקבוצה, ועוד יותר מכך על אופן תפיסתה את ויזל. ויזל היה בלשן, פרשן, משורר וסופר עברי ידוע אשר החל להפיץ בספריו את רעיונות ההשכלה העברית עוד לפני הקמת מרכז ההשכלה בגרמניה, והכותבים הכתירו אותו בכתר ראשון המשוררים מאז החורבן. בפנייתם אליו שיבצו ביטויים וצורות לשון שאולים מן המקרא בשביל לתאר את דמותו. התיאורים, האמורים במקורם בדבורה הנביאה והמשוררת ובנביאי ישראל בעלי חזון המוסר והצדק, מחזקים ומעשירים את דמותו של ויזל כפי שביקשו לצייר אותה: "מאז הוסר גאון ישראל [...] עם ה' בשבי הגלה, ואין חזון נפרץ, חדלו הפרטים על פי נבל, ואיש דובר צחות אין. עד שְקִמָּת נפתלי ומעפר הקמות לשון עבר. מליצת נביאינו בפלס שְכֻלְךְ שקלת, ותהי כמוהם למליץ בקרב עמך. מי כמוך הגביר חיל להקים שם בישראל?".

ויזל מתואר שם כמי שמחזיר עטרה ליושנה בדימוי הלקוח משירת הלויים ונגינתם, ושירתו מוצגת כהמשך לה: הוא נסק ברוח בינתו והביא מבבל את "הכנור תלויה על ערבי נהרותיו". כתיבתו בכללה קשורה, על פי התיאור, גם במליצת הנביאים, וכמוהם היה למליץ. "המאספים" רואים בכתיבתו התגלמות של תחיית הלשון העברית. דימוייהם נבחרו בקפידה ככוונת מכוון לצייר את ויזל, שהיה ידוע בעמדתו השמרנית, כמשכיל נאור. על כן הדגישו מונחים כגון **פלס שכלך ורוח בינתך**, שמבטאים בחנים משכיליים מובהקים ההולמים את

12. ר' בפרק על לשון ההשכלה בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה (לעיל, הערה 1), עמ' 186–188 ומראי מקומות שהובאו שם.

13. על פנייתם אל ויזל ולא אל מנדלסון ר' בספרי משה מנדלסון: בכבלי מסורת, תל-אביב תשל"ב, עמ' 98–100.

האידאולוגיה של הקבוצה. התבונה מצטיירת ככוח המניע את מפעלו ההשכלתי והספרותי של ויזל.

הכותבים היו מעוניינים להדגיש את השפעתו הברוכה של ויזל על ציבור המשכילים עוד לפני הקמת המרכז הספרותי בגרמניה. משום כך הם רמזו לכתביו שנדפסו לפני הופעת "המאסף", ובעיקר לחוברות הראשונות של "דברי שלום ואמת" (שנדפסו החל בשנת תקמ"ב), שבהן התגלה ויזל כלוחם במלחמת ההשכלה לחינוך מודרני, והטעימו את רצונם של משכילים לחקות אותו.¹⁴

מקריאה ביקורתית של דברי השבח הללו עולה ש"המאספים" הפריזו במתכוון בשבחי של ויזל כדי להטות את לבו אליהם. ולא זו בלבד: הם נקטו סגנון כתיבה שבא להעיד על "משכילותם" – כתיבה משכילית שגיאה, הממריאה על כנפי הפיוט והמליצה ושואבת מראות שתייה וביטויי יסוד מאוצר הספרות העברית לדורותיה. אין כל ספק שביקשו לקבל מויזל "הסכמה" כדוגמת ההסכמות המקובלות בכתיבה הרבנית, ובכך הפקיעו מן הרבנים את סמכות ההסכמות ומסרו אותה לידיה של אישיות ספרותית. אך ברור גם כי בבקשת ה"הסכמה" הם ביטאו את שאיפתם להתלות באילן גדול. ככל שהפליגו יותר בשבחי כן הפכו אותו למעין סמל ומופת.

תיאורו של ויזל כאילו הוא המשורר העברי הראשון מאז החורבן הוא הגזמה שיש בה משום התעלמות מן היצירה העברית עד זמנם. ואם התעלמותם של "המאספים" מספרות הפיוט עשויה להיות מובנת מבחינה אידאולוגית ספרותית, התעלמותם משירת ספרד מוזרה. ואולם לענייננו, גם אם נקבל את דברי השבח לויזל כביטוי כן לדעתם, מכל מקום בהיגדים אלה הם חושפים את התפיסה העצמית שלהם, המעניינת אותנו כאן משום שהיא משקפת את תפיסת הספרות שלהם.

דמותו של ויזל שימשה ליוזמי "המאסף" סמל המאחד את שאיפתם לחידוש הספרות עם שאיפתם לחידוש השפה, ולפיכך הם נדרשו בפנייתם אליו לביטויי לשון מקובלים, שהפכו, כאמור, לססמאות בפי המשכילים: "בהיות כל מגמתם וחפצם להרחיב דעת לשוננו הקדושה תוך עם ה' ולהורות את יפיה לכל העמים". הרחבת הלשון, לתפיסתם, קשורה באסתטיקה, וזו מוצאת את ביטוייה ביצירה הספרותית. ברור אפוא כי בדעתם ללכת בדרכיו של ויזל ולחדש כמוהו את היצירה העברית.

ואכן, ויזל הבין את המסר שהופנה אליו וקיבל את פנייתם של אנשי הקבוצה. הוא שלח אליהם את "הסכמתו", וגם אותה הדפיסו ב"נחל הבשור" (עמ' ז-ח).

14. "מאז מחברותיך ביהודה נפוצו, לב משכילים באש זמירותיך הצתה, שמוע דבריך כלמו יכסופו, דבר כמודך יחפצו, כי כדבר החוזה דברת, ועם משוררי אמת חלקך!" (נחל הבשור, עמ' ד).

ויזל הגיב על פנייתם בעיקר בהערות ספרותיות הנוגעות לכתיבת היצירות, השיא להם עצות בעניין כתיבת שירי מקור ושירים מתורגמים ודרש שכתובתם תעיד על יראת שמים. הוא התרה בהם לבל יזכירו בתרגומי השירים את שמות האלילים שהובאו בשירי יוון ורומי, ובעקבותיהם – בשירתם של משוררי אירופה (כדוגמת תרגומי השירים מלטינית שפורסמו ב-*Berlinische Monatsschrift*, ירחון הנאורות הגרמנית שהחל להופיע באותו זמן).¹⁵ הוא תבע שיימנעו מפרסום "שירי חשק דברי עגבים ואהבה" כדוגמת שירי עמנואל הרומי,¹⁶ סיפורי אהבים וסיפורי היתולים וסטירות. אלו הן הנחיות ספרותיות מובהקות המתייחסות לאפנות ולסוגות ספרותיות שהילכו בספרויות אירופה ובספרות העברית שקדמה להשכלה – ושוללות אותן לחלוטין. ויזל ניתב את שאיפת המשכילים לפתוח דף חדש בספרות העברית אל דרכו שלו – הוא ביקש לסלול בעבורם דרך ספרותית התואמת את כתיבתו, את אורח מחשבתו ואת תפיסתו הספרותית, ואלה לא התאימו כלל למגמות החדשות באירופה.

תפיסת החידוש של הכותבים ב"המאסף"

בעקבות עורכי "המאסף" וויזל ובהשפעתם הזדהו גם סופרי ההשכלה האחרים עם השאיפה לחדש את הספרות העברית, ואף מכתביהם עולה תפיסת הזיקה בין חידוש השפה העברית לחידוש הספרות.

אחד הסופרים הוותיקים, הרופא מרדכי לוויזון-שנאבר, פרסם בגיליון הראשון של "המאסף" איגרת תמיכה בו ובאנשיו.¹⁷ הוא ציטט מספרו "מאמר התורה והחכמה" מ-1771, שבו הטיף ללימוד המדעים ולהשכלה, הביע את דעתו בדבר הצורך בחידוש השפה ועודד את "המאספים" להמשיך בפעולתם. כעבור כמה גיליונות, בעת שמפעל חידוש העברית של המשכילים כבר קרם עור וגידים, כינה לוויזון-שנאבר את השפה המתחדשת בהברקה רבת המשמעות "לשון הקודש החדשה". אולם יש לציין כי הוא לא כתב ספרות יפה, ולפיכך אין להבין מדבריו שתמך בחידוש הספרות נוסף על חידוש השפה.

15. יוסף קלוזנר (היסטוריה של הספרות העברית החדשה, א, ירושלים תשי"ב, עמ' 152) סבור כי הערה זו כוונה לאפרים לוצאטו ולשיריו "אלה בני הנעורים".

16. כעבור שלוש עשרה שנה ההדיר סאטאנוב את "מחברות עמנואל" (ברלין תקנ"ו), ובהקדמת המגיה הסביר שכוונת המשורר "להראות את יקר תפארת לשוננו" ולכן "הראה כח הלשון בשירי עגבים". סאטאנוב לא ראה כל פגם בכך שהספרות תעסוק באהבת נשים.

17. "מכתב לח"דל"ע [=חברת דורשי לשון עבר; כפל הגרשיים במקור] מאת החכם הכלול רופא ופראפסר לעוויסאן", המאסף א (תקמ"ד), עמ' קפג-קפו.

מכתבי תמיכה נלהבים הגיעו אל עורכי "המאסף" גם מסופרים אחרים ומקוראים, והם מעידים כי כותביהם חשו היטב את התחייה התרבותית המתרחשת במרכז הספרותי בברלין. עולה מהם כי לידם של הכותבים חידוש השפה העברית וחידוש הספרות העברית אכן דרים בכפיפה אחת ומהווים יחדיו את מטרתו של הירחון העברי החדש. אחד הכותבים הללו, שחתם "ש.ס...", כתב שמעשה העורכים הוא "תיקון לשונינו [כך במקור]" "בדקדוקה, ומשפטי מליצותיה ושירה, להקימה מעפר".¹⁸ הכותב נדרש לביטוי "להחזיר עטרה ליושנה", ביטוי שגור לציון תחיית השפה והספרות.

גם סופר ההשכלה ברוך הכישרון והפורה יצחק סאטאנוב תמך, בחתמו בשם בנו, במפעל החידוש של "המאסף" והביע תקווה כי "משכילי בני עמנו בחורי חמד חד"לע [=חברת דורשי לשון עבר] אשר מלאו ידם היום [...] כרתו ברית לצחות".¹⁹ צחות הוא המונח לשפה המשכילית הנשגבה, השפה הצחה והמצוחצחת, המדויקת והמדוקדקת. כאחרים, גם הוא ביכה את הידרדרות הלשון בגלות. "המאסף" והמסר של ההשכלה הגיעו גם לארצות השכנות. המשכיל האיטלקי אליהו מורפורגו ראה בעצם פעילותם של עורכי "המאסף" את חידוש השפה ב"דור החכמה" ובירך על מגמתם "להקימה מעפר". הוא חש להציע את תרומתו הספרותית ושלח אל העורכים "מזמרת האָרְשׁ, מליצות ושירי הקדמונים" שטרם ראו אור, שהוא העתיקם בספריית המלך לתועלת הקורא העברי.²⁰ חתירתם של "המאספים" לשינוי כיוון בספרות העברית והטפתם לשינוי זה בכתב העת השפיעו על נטיותיהם הספרותיות של הכותבים בו. אחד מהם, המסתתר מאחורי שם העט "אמתי השומרוני", הודה והתוודה לפני "המאספים" כי נהג לכתוב "שירים וחרוזים ופיוטים" בלשון בלולה, גדושה רמזים וסימונים מעל האותיות, ובחרוזים, וציין כי נחשב בעיני כול ל"סופר מהיר",²¹ אך בעקבות הביקורת שמתחו עורכי "המאסף" על דרך כתיבה זו ("דברים אשר צחקתם עליהם בהקדמת מכתבכם בצדק") והודעתם על דרכם החדשה בשירה ובספרות הוא "נהפך לאיש אחר", ועתה הוא מחשיב את שיריו "לסירים וחרולים". הוא

18. ש.ס..., [איגרת על תרומת "המאסף" לחידוש השפה העברית], שם, עמ' ע. ההדגשה שלי.

19. שיימא שלמה סאטאנוב, "מכתב שמע שלמה", המאסף ד (תקמ"ח), עמ' פה. מקובל להניח שמאמר זה נכתב על ידי סאטאנוב האב. ר' בספרי שער להשכלה (לעיל, הערה 11), עמ' 142, בערך "סאטאנוב, שיימא שלמה", והסימוכין לכך.

20. אליהו מורפורגו, [הודעה על תכנית להדפסת ספרו ובקשת חותמים], המאסף א (תקמ"ד), עמ' לא-לב.

21. אמתי השומרוני, "אגרת בקורת", המאסף ג (תקמ"ו), עמ' פה-צה (הציטוטים מעמ' פו).

זקף את השינוי בתפיסתו הספרותית גם לזכותם של מנדלסון וויזל וציין את הכרתו בתרומתם הכללית של "המאספים" כמורי דרך בהשכלה העברית.²² קיומו של "המאסף" המריץ סופרים צעירים לתרום מפרי עטם לספרות העברית המתחדשת. בשנת תקמ"ה (1785) שלח המשכיל דוד פרידריכספלד שיר לכתב העת וקונן על הידרדרות השפה בעקבות הכנסת "רוח זרה" ל"שפת יהודית", כלומר השפעות זרות על העברית – טענה מקובלת בקרב המשכילים (כגון בנושא הפיוטים, שבחלקם דחו אותם משום עיוות השפה העברית ושאילת צורות פיוטיות שלא היו נהוגות בעברית). בשירו כתב: "חדלה ממליצת [כך במקור] יהודית התפארת / לא יוכל מצוא אותה כיום מבקשה".²³ דלדול השפה מתבטא, לדבריו, בהיעדר התפארת במליצה העברית, והדבר בא על תיקונו בעצם כתיבת שיר בנוסח החדש. כמשכילים אחרים גם משכיל זה, שכתב לאחר זמן את הביוגרפיה של ויזל, תלה את הידרדרות השפה העברית בגלות.²⁴

חידוש השפה והספרות ו"טהרת הלשון"

אמנם לצורך חידוש השפה והספרות נדרשו סופרי ההשכלה להקפיד בכתיבתם על "טהרת הלשון", והכוונה הייתה בדרך כלל אל לשון המקרא, אך היו משכילים שראו גם בלשון חז"ל חלק מן העברית. לדוגמה, המשכיל המדקדק חיים קסלין טען שיש להקפיד על כללי הלשון לבל יחדרו אליה "זרים המנגדים לדרכי הלשונות", אך כל שימושי חז"ל קבילים בעיניו, ובכלל זה מילים ש"נפלאות הן בעינינו", שכן חז"ל "ידעו את משפט הלשון".²⁵

אוצר המילים המקראי לא מילא את צורכי הזמן, ולעתים ההתמודדות עם בעיית טהרת הלשון הצריכה פשרה. במילונו העברי-אשכנזי נאלץ יהודה ליב בן זאב להידרש לאוצר המילים העבריות מכל הדורות – מן התלמוד "ומשאור ספרי מחברים יקרים", וגם מילים "השאולות אצלם מלשונות הלעזות". הוא ציין: "לא בקשתי לשמור צחות לשון עברית לבדה", "להבדיל בין הקדש ובין החול,

22. "כי הייתם בעוזרי, ונחל הבשור מבשר טוב היה לי, וספרכם המאסף היי[נה] לי למורה דרך, רב הוא אשר למדתי מתוכו [...] חזקו והיו לבני חיל, ואל תרף ידכם ממלאכת הקודש" (שם, עמ' פז).

23. דוד פרידריכספלד, [על הלשון העברית ותרומת "המאסף" בשיר ובפרוזה], המאסף ב (תקמ"ה), עמ' לג-לד.

24. הוא כתב שמאז "חדלה קסת הסופר" התבוללה השפה העברית עקב השפעות זרות ובכך נגרם "אבדון לשונינו [כך במקור] הטהורה" (דוד פרידריכספלד, זכר צדיק, אמסטרדם 1809, עמ' ב). ורי עוד לדוגמה חיים קסלין, "באר רחובות", המאסף ג (תקמ"ו), עמ' נא.

25. שם, עמ' נב.

הצבתי להם ציונים בסימן כוכב כזה * למען דעת כי הוא השם אשר איננו יסודתו בהררי קדש". לסיכום העניין הדגיש: "לא חברתי החבור הזה לבעלי לשון דוברי צחות, וכותבי מליצה"²⁶. אלה ודאי יקפידו בכתבתם על טהרת לשון המקרא.

שלמה מימון, שעמד על תופעת ההשכלה באוטוביוגרפיה שלו, הרחיב את תפיסת הלשון המשכילית מעבר לתחום הספרות וטען שפעילותם הלשונית של סופרי "המאסף" נועדה לתקן תפיסות שגויות של היהדות בקרב היהודים עצמם. להערכתו תפיסות שגויות אלו נבעו מהיעדר פרשנות מעודכנת לכתבי הקודש והביאו למצבו הרוחני והחברתי הנחות של העם היהודי. לפי ניתוחו של משכיל זה, שאף השתתף ב"המאסף", "כדי לתקן את הקלקלות הללו" הוקמה "חברת דורשי לשון עבר", שקיבלה עליה להחליף את "הפירוש הרבני המעוות לספרי-המקרא" באמצעות היסמכות על "ידיעת הלשון העברית ממקורותיה ולהנהיג עלידי כך דרך-ביאור מתוקנת"²⁷.

מעניינת ביותר היא תופעת התפשטותה של מגמת חידוש היצירה העברית לתחומים שהם לכאורה מחוץ לגדר הספרות היפה. מבקר עלום שם (שחתם בראשי התיבות אמ"ת) של הספר "מרפא לשון" מאת הרב רפאל הכהן הציע להשתמש בכלי הביקורת הספרותיים החדשים בסוגת ספרות המוסר. המבקר היה כנראה הרב הצעיר המוכשר שאול ברלין, יריבו של הרב הכהן, והוא ניצל את ביקורתו כדי לבוא עמו חשבון, ובתוך כך העלה נושא לשוני-ספרותי חשוב.²⁸ המבקר הציע לבחון את ספרות המוסר והתוכחה הקדומה שבספרי הקודש – ספרות הנבואה – מנקודת מבט חדשנית: הבחינה הספרותית והלשונית. הוא ציין את תכונותיה המיוחדות של ספרות הנבואה: לשונה הצחה והנקייה ומליצתה הנעימה והמהודרת. לאחר מכן דן בספרות המוסר בזמנו מתוך שהוא מאמץ את הבחנים החדשים של תפיסת הספרות העברית החדשה, והגיע למסקנה שאין למצוא בה היבטי יצירה צורניים, אסתטיים ולשוניים. על זיקתו של הרב ברלין לתאוריות הספרותיות החדשות של המשכילים תעיד היסמכותו על דבריו של ויזל: הוא ציטט מהקדמתו ל"שירי תפארת" – "מראש ומקדם היה השיר כלי חפץ לאלהים ולאנשים" – והביא את אמירתו כי תוכחות האל נאמרו בלשון שיר. לדברי הרב ברלין הספר המבוקר, "מרפא לשון", משקף את הנסיגה שחלה בספרות הרבנית, שלשונה כלולה ומבולבלת ותוכנה מסוכסך ומעורבב.

26. יהודה ליב בן זאב, "הקדמה", אוצר השורשים, ג, וינה תקס"ז, עמ' 6 לפי מספורי.

27. שלמה מימון, חיי שלמה מימון, תל-אביב תשי"ג, עמ' 229.

28. אמ"ת, [ביקורת על] "מרפא לשון", המאסף ו (תק"ן), עמ' שסב-שפ.

משכילים אחרים: הרצון להוכיח שאפשר לכתוב בעברית

הרעיון שחידוש השפה כרוך בחידוש הספרות והמגמה שראינו על סף ההשכלה ובהשכלה עצמה לכתוב בעברית כדי להוכיח את כושרה של השפה לביטוי ספרותי נאות הופיעו בשלהי המאה הי"ח ואף בראשית המאה הי"ט גם בכתביהם של סופרים אחרים מתנועת ההשכלה, שלא היו קשורים בכתב העת "המאסף" בשנותיו הראשונות.

לדוגמה, הסופר המשכיל זאב בוכנר, איש ברודי שעבר במסעותיו בגרמניה ובאוסטריה ולא היה מאנשי "המאסף", התלונן בתקל"ד (1774) בספרו "זבד המליצה": "ונעימת לשון עבר הושפל לארץ ולעפר התפלשה בית לעפרה".²⁹ הוא מתח ביקורת על העדפתם של היהודים ללשונות אשכנז וצרפת כי "הלשון ק[צר] מהשתרע לדבר כל חפצם וצורכם" וכמו סופרים אחרים הבטיח להוכיח ביצירתו זו כי ניתן להתבטא בעברית ולגלות את סגולותיה האסתטיות.³⁰ את אותו הרעיון העלה בוכנר כעבור 36 שנה, בתק"ע (1810), בהקדמתו לספר האגרונים "ספר צחות המליצה": כיוון שהגלות הביאה לשכחת השפה ולירידתה, "בני עמנו [...] למשוך עט סופר לא יבינו [...] לכן חברתי זה הספר, באמרי שפר".³¹ גם המשורר שלום הכהן, שהיה העורך האחרון של "המאסף" והעורך הראשון של כתב העת השני של ההשכלה, "בכורי העתים", הצהיר בשנת 1807 כי מטרתו בכתביבת "מטעי קדם על אדמת צפון" לחדש את השפה העתיקה.³² הרב חיים לעוונישטאם, שנטה להשכלה, בספרו משנת תקע"ב (1812) "דרך חיים" על הנרדפים בלשון, הכולל גם שירים, קישר את אבדן הלשון אל אבדן הספרות: "מליצת השיר חדלה, מושך בשבט סופר קלה, כי אבד יעקב את לשונו, אהה!".³³ הוא הדגיש כי בכתביבתו הוא סולל לעצמו דרך חדשה, וכי מטרתו, כזולתו בין הסופרים, להראות לעין כול את יפי העברית.³⁴

29. זאב בוכנר, "המליץ בינותם" [הקדמה], ספר זבד המליצה, פראג תקל"ד, עמ' 5.
30. "לאמר כל המליצות בלשון עבר. להראות הוד יפיה כי כליל היא בהודה ורחבה מני ים" (שם, עמ' 8).
31. זאב בוכנר, "הקדמת המחבר", ספר צחות המליצה,² וילנה תקצ"ה (ברלין תקי"ע), עמ' 15 לפי מספורי.
32. שלום הכהן, "Vorrede" [מבוא בגרמנית], מטעי קדם על אדמת צפון, רדליהיים 1807, עמ' viii.
33. חיים לעוונישטאם, "אמר המחבר", דרך חיים, דסוי 1812, דף ג ע"א.
34. "בדרכי נתיב חדש במעגל המליצה ותהלוכותיה" למען "יתשור תבל ומלואה הוד בת לשון עברית כולה יפה וברה" (שם, במבוא לחלק השלישי: הגיון לבב עברי, דף ג ע"ב [מספור העמודים נפרד]).

יצירתו של ויזל בעיני "המאספים" ובעיני עצמו

כאמור, בשאיפתם של "המאספים" לחדש את הספרות העברית הם ביקשו להיתלות בדמותו של ויזל, הסופר לוחם ההשכלה. דמותו הספרותית של ויזל התעלתה עוד יותר בעיני בני דורו משפרסם בשנת תקמ"ט (1789) את האפוס המקראי "שירי תפארת", ותדמיתו כמשורר העברי המובהק של תקופתם התחזקה. אחד הביטויים לכך נמצא בביקורת שפרסם עורך "המאסף" יצחק אייכל על יצירתו זו של ויזל.³⁵

המבקר כתב את ביקורתו בדחילו ורחימו. הוא פתח בהתנצלות: "זחלתי ואירא מחות דעתי במשפט על דבר המחברת היקרה הזאת מידי איש נודע למליץ נשגב ומשורר נעים בזמננו". בדבריו תיאר אייכל את מדיניותה הספרותית של המערכת: מטרת "המאסף" היא "ללמד לנערי בני ישראל את דרכי לשוננו הקודש ואת גדרי מליצותיו ושיריו, ולסקל לפנייהם הדרך, איך יתורו בעין משפט על הדבר החדש אשר יבא לפנייהם לדעת אם טוב ואם רע".³⁶ הבנת דרכי הלשון תביא לידיעת כללי המליצה, ואלה ידריכו את הקוראים בבחינת הספרות החדשה הנרקמת לנגד עיניהם. שוב ושוב אנו נוכחים לדעת כי בתפיסתם החדשה של המשכילים כרוכה הלשון במליצה, שהיא הביטוי הספרותי והפיגורטיבי של השפה, ובשיר. את שירתו של ויזל כינה אייכל "המלאכה הנשגבה הזאת, אשר במתכונתה לא נעשתה כמוה מיום שגלו ישראל מעל אדמתם", בדומה למה שכתב עליה שש שנים קודם לכן ב"נחל הבשור".

מבקר אחר, ד"ש (דוד שלזינגר?), הילל את ויזל ואת "שירי תפארת" ברוח דבריו של אייכל: "כמוהו לא היה מן היום אשר גלו ישראל מעל ארצם".³⁷ אין כל ספק שויזל נתפס כמחדש הספרות בקרב בני הדור ואף אחריו, וכידוע, האפוס המקראי שלו שימש דגם ליצירות רבות אחרות בתקופת ההשכלה. אך גם אם "המאספים" ראו בעצמם יוצרים של ספרות חדשה ובוזל מוביל בראש, ראוי לציין שהוא עצמו ביטא גישה אחרת, אפילו מנוגדת, כלפי יצירתו. מחד גיסא הוא כתב, בענוותנות כלשהי, כי אינו מחשיב עצמו משורר משום ששיריו מעטים והם נכתבו לעת מצוא. מאידך גיסא על "שירי תפארת" הוא טען טענה שיש בה להעיד שבכל זאת הכיר בערכם: הוא הצהיר שאינו בא לחדש, ומעשהו הספרותי עתה

35. [א"א], "[ביקורת ספר 'שירי תפארת' מאת נפתלי ויזל]", המאסף ו (תק"ן), עמ' רי-רכא (גיליון ניסן); עמ' שמו-שנב (גיליון אב).

36. שם, עמ' רי, ריא.

37. ד"ש, "מגלת שיר השירים" [מאמר ביקורת על מהדורת שיר השירים בתרגומו של מנדלסון], שם, עמ' צג.

אינו אלא המשך למעשי חכמים ומפרשים בדורות עברו. הרי פרשנות המקרא נעשתה גם בעבר בדרך השיר. וכך הוא מסביר את גישתו:

הראיתך איך אנשי הרוח נהגו ללמד דברי התורה לישראל בארח שיר [...] ועל דרך זה קמו רבים ישרי לב גם בגלותנו זה, ובארו סתומות התורה כפי כחם [...] כי על כל פנים מאהבת התורה עשו זאת, וכמוהם כמוני עדי בשחק כי כל מה שכתבתי עד היום הזה מאהבתי את דבר ה' עשיתי. [ואף] הפעם עורר לבי ללכת בדרך אבותינו הראשונים, לפרש אמרות אלהינו בארח שיר.³⁸

ויזל התייחס אפוא לאפוס המקראי שלו כאל המשך הספרות הפרשנית ואל עצמו כאל ממשיך דרכם של חכמי הדורות. ולא זו בלבד: עצם היצירה בת הדמיון נתפסה אצלו כמעין האצלה של ספרות הדורות. הוא הסביר את מהות יצירתו: "ואני אביעה ואפרש החידות ההם, לא כפי העולה על דעתי כדרך המחברים מבני אדם, אלא ביאורים אשר שמענו ונדעם ואבותינו ספרו לנו". בדורות שקדמו לו לא נעשה כן, ובזה נעוץ אפוא חידושו.³⁹

תפיסה זו עולה בקנה אחד עם העמדה השמרנית שנקט ויזל באשר למגמות בספרות האירופית הכללית (ר' לעיל) ומטעימה שוב את מקור יניקתו ממורשת ישראל. אף על פי כן אימצו "המאספים" והמשכילים הראשונים את "שירי תפארת", משום שאפוס מקראי זה התאים לאסתטיקה הספרותית החדשה שהייתה נר לרגליהם ביצירתם. הם ראו בו דגם לשירה מקראית חדשה.⁴⁰

38. נפתלי הירץ ויזל, "פתיחת המשורר", שירי תפארת, ברלין תקמ"ט, עמ' 10–11 לפי מספורי. על המתח שבין שירה לפרשנות ר' שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 14–15.

39. ויזל, "פתיחת המשורר" (לעיל, הערה 38), עמ' 9. ועוד: "אלה הם הדברים אשר הרהיבו את נפשי, לנסות ולראות אם אוכל לעשות מאומה במלאכה המפוארה הזאת, לא נסו ללכת בדרך זה גדולים ממני אשר קדמוני, רק ראיתי מחברת מחכם אחד [...] אברהם הכהן [...] בספר שקרא 'כהנת אברהם' [...] אך דומה לשירנו אלה לא מצאתי" (שם, עמ' 19–20). נח רוזנבלום טוען בספרו המקיף על "שירי תפארת" (האפוס המקראי מעידן ההשכלה והפרשנות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 31) שויזל לא התכוון ב"שירי תפארת" "ליצור יצירה ספרותית שתכליתה בידור ותענוג גרידא. מושג של ספרות יפה משוללת תוכן לימודי, הגותי או מוסרי היה מוזר לרנה"ו [=ר' נפתלי הירץ ויזל] כשם שהיה מוזר ליהודי בני דורו". כאמור, דעתי בעניין שונה. עוד על האפוס המקראי ר' בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה (לעיל, הערה 1), עמ' 53–54.

40. לדוגמה, משה מנדלסון השני העיר בשולי האפוס "מעשה יוסף" כי שירתו "מיוסדת על פשט הפסוק והמפרשים" ("מעשה יוסף", המאסף י [תקע"א], חלק 1, עמ' ד) ור' בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה (לעיל, הערה 1), עמ' 53. על השפעת האפוס

סיכום: ספרות ההשכלה בגרמניה – גישה חדשה לספרות העברית

יוזמי המרכז הספרותי החדש בגרמניה ניגשו אפוא לספרות העברית בגישה חדשה. גישה זו התרכזת במעשה הכתיבה עצמו, בסגנון חדש או מחודש ובנושאים אקטואליים. שאיפתם הייתה להפיץ את הספרות החדשה לשם הנחלה של אידאולוגיית ההשכלה, חידוש התרבות העברית ושיקומו של העם היהודי.⁴¹

"המאספים" פיתחו אסתטיקה ספרותית חדשה ותפיסה חדשה של השירה; הם עודדו טיפוח סוגות ספרותיות חדשות או מחודשות ואימצו סגנון כתיבה חדש, והתייחסו בביטול בוטה לספרות קודמת (כגון הפיוטים). כל אלה הם מסימניה של תקופה חדשה בספרות, והעניין ראוי לחיבור נפרד.

של ויזל ר' מקורות שם, הערה 106. ור' עוד שם, עמ' 36 על האסתטיקה של הנאורות הגרמנית.

41. מכיוון שענייננו כאן הוא בתודעתם הספרותית העצמית בעניין הנידון, לא דנתי במכלול הכלים שהשתמשו בהם היוזמים להפצת הספרות העברית, לחידוש התרבות העברית ולהפצת הספר העברי – בעיקר בית הדפוס ובתי הספר שהקימו. ר' על כך בספרי במאבקי תמורה, תל-אביב 1988, עמ' 27-28.